

Urszula ANDREJEWICZ

Uniwersytet w Białymstoku

JEDNOSTKA TRAFIĆ W SKŁADNI I FRAZEOLOGII – ANALIZA WYBRANYCH CECH SKŁADNIOWYCH

*Artykuł dedykuję
Profesorowi Markowi Świdzińskiemu,
wspaniałemu człowiekowi, niezawodnemu
przyjacielowi, inspirującemu badaczowi
– w 40-lecie Jego pracy naukowej.*

1. Celem artykułu jest charakterystyka składniowa jednostki *trafić* w języku polskim. Zakładam, że w systemie istnieją dwie jednostki *trafić*: leksem czasownikowy TRAFIĆ i komponent czasownikowy TRAFIĆ, będący składnikiem związków frazeologicznych. Temat pracy obejmuje analizę zależności między różnymi jednostkami systemu składniowego i frazeologicznego języka, należy zatem na wstępie zastanowić się, czy uprawnione jest założenie, że między komponentami związku frazeologicznego zachodzą relacje, które możemy nazwać składniowymi, skoro powszechnie uważa się frazeologizmy za jednostki leksykalne, za swoiste – bo nieciągłe – leksemy¹; tym bardziej należy zdecydować, czy można szukać zależności syntaktycznych „zewnątrznych” między jednym z komponentów frazeologizmu a formami zdania, jeśli traktuje się związek frazeologiczny jak jednostkę o semantycznych i gramatycznych cechach przypisanych jej jako całości. Wydaje się, że takie ujęcie tematu jest uzasadnione. Umożliwi ono bowiem podjęcie problemu, na ile składniki związku frazeologicznego – biorąc pod uwagę, że powstał on na gruncie określonego systemu językowego, zatem musiał podlegać jego regułom – pozostają wierne swoim bazom, a na ile się emancypują. Najlepszy

¹ To, że jakieś relacje zachodzą, to oczywiste, natomiast nasuwa się pytanie, czy można określić je terminem „składniowe” w świetle tak ujmowanej kwestii związków frazeologicznych. Podstawy opisu składniowego związków frazeologicznych stworzył na gruncie polskim A. M. Lewicki (2003).

punkt wyjścia dla tego typu badań stanowi analiza związków frazeologicznych zawierających komponent czasownikowy, można bowiem zakładać, że w dużej mierze – jak leksem czasownikowy w składni – stanowi on centralny element takich jednostek. Przedmiotem niniejszego artykułu są związki frazeologiczne zawierające komponent *TRAFIĆ*, stanowiące podstawę rozważań nad podobieństwami i różnicami cech składniowych tego komponentu i leksemu czasownikowego *TRAFIĆ*.

Dla przejrzystości opisu rozróżniam tu frazeologiczne komponenty gramatyczne, czyli jednostki stanowiące elementy konkretnych wystąpień związków frazeologicznych, np. *trafi w: Niech to szlag trafi, trafiła w: Ta myśl trafiła Annie do przekonania czy trafił w: Jan zagrał na chybił trafił*, oraz frazeologiczny komponent leksemowy *TRAFIĆ*, będący abstrakcyjną reprezentacją tych wszystkich komponentów gramatycznych. W kontekstach, w których to rozróżnienie nie ma znaczenia, będę używała pojęcia „komponent”.

Frazeologizmy zostały wyekscerpowane z czterech słowników języka polskiego: *Słownika frazeologicznego współczesnej polszczyzny* pod red. Stanisława Bąby i Jarosława Liberka (dalej: SFWP), *Słownika języka polskiego* pod red. M. Szymczaka (dalej: SJP), *Uniwersalnego słownika języka polskiego* pod red. S. Dubisza (dalej: USJP) oraz *Innego słownika języka polskiego* pod red. M. Bańki (dalej: ISJP). Istotne było, by lista tych jednostek była możliwie najszersza. Nie dyskutuję natomiast w niniejszym artykule pojęcia związku frazeologicznego ani jego zakresu, definicje przyjmując za A. M. Lewickim i A. Pajdzińską (Lewicki, Pajdzińska 2001, s. 318–319).

Ponadto w pracy wykorzystuję zmodyfikowany (por. Andrejewicz 2004, 2006)² aparat pojęciowy i terminologiczny zaproponowany w *Składni współczesnego języka polskiego* Zygmunta Saloniego i Marka Świdzińskiego³. Specyficzny materiał językowy, którym się zajmuję, nie pozwala na ograniczenie się tylko do składni dystrybucyjnej. Narzuca on niejako „nieczystość” metodologiczną, tj. odwoływanie się do znaczenia i pewnie w zbyt dużej mierze do intuicji językowej.

2. Znalezienie różnic gramatycznych między leksemem a odpowiadającym mu frazeologicznym komponentem leksemowym jest bardzo

² Modyfikacji tego aparatu podjęli się w swoich pracach również inni autorzy, por. Wiśniewski 2005, Moroz 2010, Gębka 2011.

³ W budowie aparatu metodologicznego pomocne były również prace Marka Świdzińskiego (1996, 1999).

trudne i to już od pierwszego etapu badań, tj. ustalenia, które wystąpienia analizowanej jednostki językowej są wystąpieniami formy wyrazowej (są „systemowe”), a które – komponentu gramatycznego (są „frazologiczne”). Jest to dość oczywista konstatacja, wszak frazeologizmy powstają w tym samym systemie językowym i podlegają początkowo tym samym regułom gramatycznym. Te najczęstsze i najbardziej utrwalone konteksty o nieregularnym znaczeniu zostają uznane za związki frazeologiczne, a stanowiące ich elementy formy stają się komponentami tych nowych jednostek. Problem jednak w tym, że nie da się wyznaczyć ostrej granicy między tym, co regularne i nieregularne. Co do części wystąpień danych jednostek istnieją zatem wątpliwości, czy należą one do składni, czy do frazeologii⁴. Co więcej, często zanim w ogóle zaczniemy się zastanawiać, czy dane wystąpienie jest już związkiem frazeologicznym, czy jeszcze nie – natrafiamy na równie poważny problem: czy występująca w nich jednostka należy do tego samego leksemu, czy do różnych. Przeanalizujmy to na przykładzie jednostki *trafić*.

Leksemowi TRAFIĆ słowniki przypisują wiele znaczeń: SJP – 5, USJP – 8, a ISJP – 18⁵. Dodatkowo, co istotne, zdarza się, że różnica znaczenia powiązana jest z różnicą wymagań składniowych leksemu. Czy w takim wypadku można zakładać istnienie jednego leksemu TRAFIĆ, czy należy wyróżnić kilka leksemów TRAFIĆ? Przyjrzyjmy się temu problemowi bliżej. SJP i ISJP jako pierwsze wyróżniają znaczenie:

SJP: „«o strzelającym, rzucającym czymś; o pocisku: dosięgać celu; nie chybiać, nie pudłować»

Trafiać do rzutków, do celu.

Trafiać w bramkę.

Pocisk trafił w dom.”

ISJP: „Jeśli rzucając, strzelając lub uderzając w coś trafiliśmy jakąś osobę lub rzecz albo nasze pięści, kamienie, pociski itp. trafiły ją, to dosięgły jej i zwykle zraniły ją lub uszkodziły.

Wszyscy Indianie strzelali do niego, nie trafiając nawet konia...

Przypadkowa kula trafiła w okno i zabiła synka.

⁴ Dowód na to stanowi chociażby różnica między zasobem związków frazeologicznych w istniejących słownikach.

⁵ W niniejszym artykule parę aspektową TRAFIĆ – TRAFIAC traktuję jako jeden leksem, nie ma to bowiem znaczenia na tym etapie badań; ponadto nie zajmuję się tu jednostką *trafić się*.

USJP przytoczone przez SJP konteksty kwalifikuje do dwóch znaczeń, por.:

„«strzelając, rzucając czymś, osiągnąć (osiągać) celu, nie chybić (nie chybiać), nie spudłować (nie pudłować)»

- Trafić do rzutków, do celu.
- Trafić w bramkę.

△ *sport*. Trafić w dziesiątkę «w strzelaniu do tarczy: trafić w środek tarczy, w czarne pole»

«o pocisku: osiągnąć (osiągać) celu»:
Pocisk trafił w dom.”

Ponieważ jednak wymagania składniowe jednostki *trafić* są dla analizowanych tu wystąpień takie same (por. 3.1.1), należy postulować istnienie jednego leksemu TRAFIĆ. Inaczej przedstawia się sytuacja w wypadku kolejnego znaczenia wyróżnionego w SJP:

„«dostać się dokądś, dotrzeć gdzieś, znaleźć się gdzieś»

Trafić do szpitala, do więzienia, do domu poprawczego.

Trafić w dobre ręce.

Towar trafił do sklepów.

Trafić do czyichś uczuć i myśli.

Coś trafia do czyichś rąk.

Trafić po nitce do kłębka.

Trafić do czyjejś kieszeni.”

i USJP:

„«dostać się (dostawać się) dokądś, dotrzeć (docierać) gdzieś, znaleźć się (znajdować się) gdzieś»:

Towar trafił do sklepów.

- Trafić do szpitala, do więzienia, do domu poprawczego.
- Trafić w dobre ręce.
- Trafić do czyichś uczuć i myśli.
- Trafić do czyjejś kieszeni.
- Coś trafia do czyichś rąk.” (USJP)

Nasuwa się pytanie, czy opisana w przytoczonych tu podhasłach jednostka to na pewno ten sam leksem co w podhasłach poprzednich? Ma ona zupełnie inne wymagania składniowe. Sprawę komplikuje dodatkowo to, że w przytoczonych przykładach za należące do tego samego znaczenia zostały uznane na przykład konteksty: *trafić do szpitala, do więzienia, do domu poprawczego* i *trafić w dobre ręce, trafić do czyichś uczuć i myśli,*

trafić do czyjejs kieszeni czy coś trafia do czyichś rąk (por. też niżej), co wydaje się dyskusyjne (ISJP notuje je w oddzielnych podhasłach). Ponadto należy się jeszcze zastanowić nad tym, czy nie stajemy przed następnym problemem, a mianowicie koniecznością odróżnienia konstrukcji składniowej od związku frazeologicznego, a co za tym idzie: formy leksemu od frazeologicznego komponentu gramatycznego.

Przyjrzyjmy się następującym wypowiedziom:

- (1) *Jan trafił dzika z łuku.*
- (2) *Jan trafił do domu.*
- (3) *Jan trafił na imieniny cioci.*
- (4) *Jan trafił na dobry humor Marii.*
- (5) *Jan trafił w oczekiwania klientów.*
- (6) *Jan zawsze w końcu trafi do kieszeni ojca.*
- (7) *Argumenty Jana trafiły Marii do przekonania.*
- (8) *Jan trafił dobrze⁶.*

Nie ma wątpliwości, że zdania (1)–(3) są konstytuowane przez formę leksemu TRAFIĆ i występujące w tym zdaniu zależności wynikają z cech składniowych tego leksemu. Już przy przykładzie (4) natomiast zaczynamy mieć wątpliwości: czy występujące w nim słowo *trafił* jest tą samą jednostką co *trafił* z poprzednich przykładów? A im dalej – tym nasze wątpliwości są większe. Na przykład zgodnie z opisem SJP i USJP struktura *coś komuś trafia do przekonania* jest frazeologizmem, natomiast *ktoś, coś trafia do czyichś uczuć i myśli, coś trafia do czyichś rąk, ktoś trafia do czyjejs kieszeni* – już nie. Decyzje te wydają się niekonsekwentne. W rozstrzygnięciu wątpliwości dotyczących statusu omawianych jednostek nie pomogą słowniki, bowiem ich autorzy również napotykali na trudności interpretacyjne i dochodzili do różnych – często niekonsekwentnych – wniosków, np. *trafić dobrze* to w SJP i USJP frazeologizm, a w ISJP – nie, natomiast SFWP nie notuje ani jednej z tych jednostek. Jak widać, analizowany materiał jest bardzo trudny do jednoznacznej klasyfikacji. Między wystąpieniami „systemowymi” a „frazeologicznymi” jednostki *trafić* mamy duży obszar zjawisk pośrednich, a co za tym idzie – dyskusyjnych (por. niżej). Należy zatem z góry założyć, że w wielu wypadkach badacz omawianej tu problematyki będzie musiał podejmować decyzje arbitralnie.

⁶ Przykłady z cytowanych wyżej słowników.

3. Charakterystykę gramatyczną jednostki *trafić* otwiera badanie wymagań akomodacyjnych leksemu TRAFIĆ, przy założeniu, że w języku polskim istnieje tylko jeden leksem TRAFIĆ⁷. Analiza wypowiedzeń konstytuowanych przez jego formy pozwala przypisać mu następujące kategorie modulujące:

TRAFIĆ (Nom, Acc a. W+Acc a. Do+Gen, Inst, Z+Gen), por.:

- (9) *Jaś trafił kolegę z procy ciężkim kamieniem.*
 (10) *Jaś trafił w kolegę z procy ciężkim kamieniem.*
 (11) *Jan trafił do tarczy z łuku bambusową strzałą.*

W analizie akomodacyjnej leksemu TRAFIĆ dyskusji wymaga jego łączliwość z grupą przyimkową *na+acc*, por.:

- (12) *Jan trafił na imieniny cioci.*
 (13) *Jan trafił na dobrą pogodę.*
 (14) *Jan trafił na dobry humor Marii.*
 (15) *Jan trafił na dobrych ludzi.*

Czy forma *trafił* w przytoczonych wyżej kontekstach akomoduje frazę przyimkowo-nominalną? Odpowiedź nie jest prosta. Z jednej strony intuicyjnie wyczuwamy tu wymaganie określonej jednostki (przyimka NA), z drugiej – testy powszechnie stosowane w badaniach składniowych⁸ nie dają jednoznacznych rezultatów, por.

- (16) *W sobotę Jan trafił nie na imieniny cioci, lecz do pracy.*
W sobotę Jan trafił na imieniny cioci i do pracy.
 ?*W sobotę Jan trafił na imieniny cioci do pracy.*
- (17) *Na urlopie Jan trafił nie na dobrą pogodę, lecz pod strugi deszczu.*
Na urlopie Jan trafił na dobrą pogodę i pod strugi deszczu.
 **Na urlopie Jan trafił na złą pogodę pod strugi deszczu.*
- (18) *Wczoraj Jan trafił nie na dobry humor Marii, lecz pod grad jej wymówek.*
Wczoraj Jan trafił na dobry humor Marii i pod grad jej wymówek.
 ?*Wczoraj Jan trafił na zły humor Marii pod grad jej wymówek.*

⁷ Choć zgodnie z postulatami opisu dystrybucyjnego powinno się wyróżniać tyle leksemów, ile różnych wymagań akomodacyjnych. Cel opisu każe jednak założyć, że na początku była jedna jednostka o jakimś znaczeniu, potem znaczenia się metaforyzowały, za czym szły różnice składniowe. Nie chcę przesądzać, czy na tym etapie to jeden czy kilka leksemów – chcę bliżej przyjrzeć się konsekwencjom gramatycznym tego zjawiska.

⁸ Na przykład w pracach I. Bobrowskiego, M. Gębki-Wolak, K. Kallas, I. Kosek, A. Moroz, M. Wiśniewskiego itd. Autorzy Ci wskazują też na ograniczenia testu koordynacji i (nie)współwystępowania (np. Wiśniewski 2005, s. 72–75).

(19) *W pracy Jan trafił nie na dobrych ludzi, lecz na bezwzględnych karierowiczów.*

Jak widać, dla konstrukcji *trafić na dobrych ludzi* nie udało się zbudować związku współrzędnego z inną grupą niż przyimkowo-nominalna o strukturze *na+acc*. Jaki zatem wniosek wyciągnąć na podstawie obserwacji tych kontekstów? W wypowiedzeniach, w których omawiana tu konstrukcja z przyimkiem NA bliska jest znaczeniu konkretnemu, lokatywnemu (np. *na imieniny, na film*), jej związek z formą leksemu TRAFIĆ wydaje się nieakomodacyjny. Im znaczenie grupy przyimkowo-nominalnej jest dalsze od lokatywności, bardziej abstrakcyjne – tym prawdopodobniejsze wydaje się wymaganie konkretnego przyimka przez formę finitywną. Jakiego typu jest to związek? Ze względu na silne powiązanie ze znaczeniem wydaje się, że we wszystkich tych kontekstach mamy do czynienia nie z akomodacją, ale z semantyczną motywacją przyimka. Jeśli nie można skonstruować przykładów z innym przyimkiem, to tylko dlatego, że występują tu silne ograniczenia znaczeniowe.

Następny typ konstrukcji nie budzi wątpliwości: z grupami *trafić do lasu / na polanę / nad morze* formy leksemu TRAFIĆ wiążą się związkami nieakomodacyjnymi.

3.1. Analiza drugiego typu oddziaływań gramatycznych, mianowicie konotacyjnych, pozwala stwierdzić, iż omawiany leksem charakteryzuje się konotacją alternatywną, na podstawie której można mu przypisać – oprócz wymagania frazy nominalnej mianownikowej – zapowiadanie jednej z czterech fraz, por.:

TRAFIĆ → NP(nom), NP(acc) a. PrNP(w+acc) a. PrNP(do+gen) a. AdvP
gdzie:

- NP(nom) – fraza nominalna w mianowniku, np. *Jaś, Jan*⁹
- NP(acc) – fraza nominalna w bierniku, np. *kolegę*
- PrNP(w+acc) – fraza przyimkowo-nominalna zbudowana z leksemu przyimkowego W akomodującego biernik, np. *w kolegę*
- PrNP(do+gen) – fraza przyimkowo-nominalna zbudowana z leksemu przyimkowego DO akomodującego dopełniacz, np. *do tarczy*
- AdvP – fraza przysłówkowa, np. *na imieniny, do lasu*.

⁹ Przykłady fraz ze zdań (9)–(15).

Ponadto leksem ten otwiera pozycje dla fraz niewymaganych: dwóch fraz przyimkowo-nominalnych: NP(inst) (np. *kulką*) i PrNP(z+gen) (np. *z procy*) oraz – właściwej wszystkim leksemom czasownikowym – niewymaganej frazy przysłówkowej.

Pełną charakterystykę konotacyjną leksemu TRAFIĆ, uwzględniającą wszystkie frazy, dla których otwiera on pozycje, zarówno te wymagane, jak i niewymagane, można przedstawić za pomocą następujących schematów:

TRAFIĆ →

- I. NP(nom), NP(acc) a. PrNP(w+acc) a. PrNP(do+gen), [NP(inst)]¹⁰, [PrNP(z+gen)], [AdvP]

[*Na zawodach*] *Jaś trafił kolegę / w jelenia / do tarczy [z procy] [ciężkim kamieniem]*¹¹

- II. NP(nom), AdvP, [AdvP]

Jan trafił nad morze (na imieniny cioci, na dobrą pogodę) [it przypadkiem].

3.1.1. Schemat I wymaga dokładniejszego objaśnienia. Zawiera on trzy alternatywne frazy: frazę nominalną w bierniku, frazę przyimkowo-nominalną o wartości *w+acc* i frazę przyimkowo-nominalną o wartości *do+gen*, między którymi zachodzi ciekawa relacja. Otóż jeśli w zdaniu występuje NP(acc), otwierają się w nim również pozycje dla grup przyimkowo-nominalnych, stanowiących realizację frazy niewymaganej, konkretyzujących miejsce trafienia, por.:

(20) *Jaś trafił kolegę w nos / pod oko / za uchem.*

Konstrukcja: *Jaś trafił kolegę w nos* mogłaby błędnie sugerować, iż frazy NP(acc) i PrNP(w+acc) nie są alternatywne. Przy pozostałych frazach możliwość wystąpienia tego typu grup jest zablokowana, por.

(21) **Jaś trafił w kolegę w nos.*

(22) **Jaś trafił do kolegi w nos.*

Ponadto refleksji wymagają właściwości dwóch niekonotowanych fraz: nominalnej w narzędniku i przyimkowo-nominalnej o wartości *z+gen*,

¹⁰ W nawiasach kwadratowych zapisywane są frazy niewymagane.

¹¹ Warto zauważyć, że jeżeli NP(nom) jest realizowana przez tzw. rzeczownik nieżywy, to realizacja frazy [PrNP(z+gen)] zostaje zablokowana, a [NP(inst)] jest ograniczona lekсыkalnie, por. *W czasie zawodów strzala trafiła tarczę / w tarczę / do tarczy końcem grotu.*

mianowicie trzeba rozstrzygnąć, czy występują one przy formie leksemu TRAFIĆ alternatywnie. Na pozór mogłoby się tak wydawać, por.:

(23) *Jaś trafił kolegę kulką.*

(24) *Jan trafił kolegę z procy.*

(25) *?Jaś trafił kolegę kulką z procy.*

Ograniczenia wystąpienia obu fraz w jednym wypowiedzeniu są jednakże natury semantycznej: 'trafić z łuku' to 'trafić strzałą'¹². Wystarczy zróżnicować to znaczenie, żeby otrzymać poprawne zdanie z dwiema omawianymi frazami, por.:

(26) *Jaś trafił kolegę w nos papierową kulką z procy wykonanej przez dziadka.*

3.1.2. O ile schemat I jest skomplikowany ze względu na wewnętrzne relacje między jego elementami, o tyle nie sprawia większych problemów klasyfikacyjnych: w zasadzie można jednoznacznie stwierdzić, które wypowiedzenia są jego realizacją. Inaczej rzecz się ma w wypadku schematu II. Jego budowa jest prosta, natomiast problemy stwarza interpretacja gramatyczna wielu należących doń konstrukcji. Za realizację tego schematu z pewnością można uznać zdania typu:

(27) *Jan trafił do domu.*

Fraza przysłówkowa *do domu* jest konotowana, ale nieakomodowana. Jej realizację przy formach leksemu TRAFIĆ stanowią najczęściej grupy przyimkowo-nominalne o różnych wartościach (zastępowalne tylko przez tzw. zaimki przysłówne), por.:

(28) *Jan trafił do domu (nad jezioro, pod właściwą salę, przed ołtarz, dokądś).*

Według tego schematu zbudowane są także takie zdania, jak:

(29) *Jan trafił do szpitala, do więzienia. Towar trafił do sklepów.*

Tu również mamy frazy konotowane, ale nieakomodowane, por.:

(30) *Jan trafił do szpitala (na izbę przyjęć), do więzienia (na katorgę).*

Towar trafił do sklepów (na lady sklepowe).

Zgodnie z podjętymi wcześniej decyzjami również konstrukcje *trafić na imieniny, na obiad, na dobry humor, na znajomego* itd. należy przypisać do schematu II, a zatem uznać, że są to zdania z konotowaną, ale nieakomodowaną frazą przysłówkową, por.:

(31) *Jan trafił na imieniny cioci, na obiad, na dobry film, na trop wilka, na znajomego* itd.

¹² Chyba że mamy na myśli sytuację, w której myśliwy rzuca łukiem.

Wątpliwości pojawiają się przy konstrukcjach: *trafić do czyjejs kieszeni, trafić do czyichś ręk, trafić do czyichś uczuć i myśli, trafić w dobre ręce*, które autorzy wymienionych słowników umieszczają w tym samym podhaśle co *trafić do szpitala, do więzienia* itd. bez żadnego kwalifikatora. Grupy: *do kieszeni, do uczuć i myśli, w ręce* – jak wskazuje test substytucji – mają ustalony przyimek. Gdyby zatem zgodzić się z ich klasyfikacją w słownikach, należałoby je uznać raczej za realizacje wymaganej frazy przyimkowo-nominalnej niż niewymaganej frazy przysłówkowej. Wydaje się jednak, że bardziej uzasadniona jest tu inna interpretacja, mianowicie uznanie ich za związki frazeologiczne, tym bardziej, iż analogiczne konstrukcje: *trafić do gustu, do serca, do rozumu*, redaktorzy SJP, USJP i ISJP za takie uznają.

Przytoczone wyżej wypowiedzenia (27)–(31), stanowiące ilustrację schematu II, można oczywiście uzupełnić jeszcze niekonotowaną frazą przysłówkową, por.:

(32) *Jan trafił do domu przed ósmą (rankiem, na prośbę cioci, z powodu złej pogody, wcześniej itd.).*

(33) *Jan trafił na imieniny cioci domu przed ósmą (rankiem, na prośbę cioci, z powodu złej pogody, wcześniej itd.).*

3.2. Reasumując, leksemowi czasownikowemu TRAFIĆ przypisuję dwa alternatywne schematy wymagań składniowych, z zastrzeżeniem, że dokonuję pewnych uogólnień, a niektóre decyzje podejmuję arbitralnie. Nie twierdzę, iż wszystkie wypowiedzenia konstytuowane przez formy leksemu TRAFIĆ dają się jednoznacznie zakwalifikować do któregoś z tych dwóch schematów. Więcej, uważam, że nie da się tego zrobić – zawsze pozostaną wystąpienia, których interpretacja będzie budziła dwojakiego rodzaju wątpliwości. Po pierwsze, czy dana konstrukcja jest realizacją któregoś z dwóch schematów (bo może jest ich za mało), a jeśli tak – to którego; po wtóre – czy jest wynikiem mechanizmów składniowych, czy należy do frazeologii¹³. Przyjęcie powyższych zastrzeżeń pozwala

¹³ Na przykład, czy w *trafić na dobrą pogodę* grupa przyimkowo-nominalna na pewno jest realizacją nieakomodowanej frazy przysłówkowej, a nie akomodowanej frazy przyimkowo-nominalnej; czy *trafić do czyjejs kieszeni, trafić do czyichś ręk, trafić do czyichś uczuć i myśli, trafić w dobre ręce* to na pewno związki frazeologiczne, czy raczej należy je uznać za konstrukcje zbudowane według jeszcze innego schematu; jak traktować konstrukcje: *trafić do kogoś czymś*, np. *trafić do dziecka dobrym słowem, do Jana pieniędzmi, do górników podwyżką* itd., w których leksem TRAFIĆ wyraźnie realizuje schemat I, tylko nie otwiera pozycji dla PrNP(z+gen), a jednocześnie jego znaczenie jest coraz bardziej metaforyczne itd.; czy *trafić klienta, trafić forszę* uważać za poprawne konstrukcje itd.

przejsz do analizy porównawczej wybranych cech składniowych leksemu czasownikowego TRAFIĆ i frazeologicznego komponentu leksemowego TRAFIĆ.

4. W celu wstępnego uporządkowania materiału poszczególne związki frazeologiczne zostaną przyporządkowane do jednego z dwóch wyróżnionych wyżej schematów. Najmniej problemów klasyfikacyjnych sprawiają frazeologizmy oparte na schemacie I, zapewne dlatego, że – jak już zostało to stwierdzone wyżej – również konstrukcje składniowe oparte na tym schemacie nie budzą wątpliwości klasyfikacyjnych. Spośród zanotowanych w SJP, USJP, ISJP i SFWP związków frazeologicznych do schematu I:

TRAFIĆ → NP(nom), NP(acc) a. PrNP(w+acc) a. PrNP(do+gen), [NP(inst)], [PrNP(z+gen)], [AdvP]

można przypisać następujące jednostki:

- a) *trafić w (samo) sedno*;
- b) *trafić w dziesiątkę*;
- c) *trafić w czyjś czuły punkt / czyjeś czule miejsce / czyjąś czułą strunę*;
- d) *trafić (jak) kulą w płot*;
- e) *coś szlag trafił*;
- f) *szlag/apopleksja kogoś trafił/a*;
- g) *niech kogoś, coś szlag trafi!; szlag by to trafił!; niech to szlag trafi!*;

Już po pobieżnym ich oglądzie można stwierdzić, iż w wymienionych wyżej związkach frazeologicznych komponent leksemowy TRAFIĆ przejmuje cechy składniowe leksemu czasownikowego, choć oczywiście z ograniczeniami, o których wspomniano już wyżej. Dziedziczenie cech składniowych leksemu czasownikowego przez komponent czasownikowy widać zarówno w składni wewnętrznej frazeologizmu, tj. w zależnościach między komponentem TRAFIĆ a innymi elementami związku frazeologicznego, jak i w jego składni zewnętrznej – między nim a formami leksemów w zdaniu. Najłatwiej oczywiście zauważyć taką samą akomodację morfologiczną: komponent TRAFIĆ tak jak leksem TRAFIĆ wymaga na przykład biernika (*apopleksja kogoś trafiła, coś szlag trafi, szlag by to trafił*), narzędnika (*trafić kulą w płot*) czy mianownika (*niech coś szlag trafi, ktoś trafi w sedno*).

A oto dokładny opis zależności między komponentem TRAFIĆ a jego leksemowym odpowiednikiem. W związkach frazeologicznych (a)–(d)

z alternatywnych fraz: NP(acc) i PrNP(w+acc) komponent czasownikowy wybiera tę ostatnią, a także odrzuca PrNP(z+gen), realizując schemat:

TRAFIĆ → NP(nom), PrNP(w+acc), [NP(inst)], [Adv], por.:

(34) *Na wczorajszym zebraniu Jan swoim stwierdzeniem trafił w sedno (trafił kulą w płot¹⁴).*

Na wczorajszym zebraniu Jan swoim pomysłem trafił w dziesiątkę.

Wczoraj Jan głupim żartem trafił w czuły punkt / czułe miejsce / czułą strunę Marii¹⁵.

gdzie: NP(nom) – *Jan*; PrNP(w+acc) – *w sedno, w dziesiątkę, w czuły punkt / czułe miejsce / czułą strunę*; NP(inst) – *swoim stwierdzeniem, swoim pomysłem, głupim żartem*; [Adv] – *na wczorajszym zebraniu, wczoraj*.

W związkach frazeologicznych (e)–(g) – odwrotnie niż w poprzednich frazeologizmach – omawiany komponent otwiera pozycję dla frazy biernikowej, nie przyimkowo-nominalnej. Ponadto blokuje on wystąpienie obu pozostałych fraz akomodowanych, co daje schemat:

TRAFIĆ → NP(nom), NP(acc), [Adv], por.:

(35) *Przez Ciebie szlag trafił moją nową fryzurę.*

Jana omal nie trafiła apopleksja / nie trafił szlag, kiedy usłyszał o planach córki.

Niech tych naprawiaczy świata szlag trafi!

Szlag by to trafił!

Niech to szlag trafi!

gdzie: NP(nom) – *szlag, apopleksja*; NP(acc) – *moją nową fryzurę, tych naprawiaczy świata, Jana, to*; [Adv] – *przez ciebie, omal, kiedy usłyszał o planach córki*.

To oszczędne czerpanie z możliwości systemu związane jest zapewne z tym, iż w pozycji mianownikowej pojawia się tu tzw. rzeczownik niezwygotny. Komponent przejmuje tu, jak się zdaje, ograniczenia leksemu czasownikowego (por. przypis 10).

¹⁴ Frazeologizm ten występuje również w wariacie: *trafić jak kulą w płot*. Tylko w tej postaci notują go SJP i USJP, a także SJP pod red. Doroszewskiego. W tym ostatnim źródle zostały jednak przytoczone wypowiedzenia poświadczające wariant bez *jak*. ISJP notuje oba warianty, natomiast w Korpusie IPI PAN występują też warianty: *strzelić kulą w płot, strzał kulą w płot* (por. <http://korpus.pl/poliqarp/poliqarp.php?context=5>).

¹⁵ Pojawia się tu dodatkowe wymaganie: frazy nominalnej w dopełniaczu, ale nie jest to wymaganie komponentu czasownikowego.

Jak widać z powyższego zestawienia, w analizowanych związkach frazeologicznych komponent *TRAFIĆ* „bazuje” na wymaganiach składniowych leksemu czasownikowego *TRAFIĆ*, ale wybiera tylko niektóre z nich, i to różne w różnych frazeologizmach. Zauważmy, że nie dubluje on pozycji, tzn. jeśli dana pozycja jest zajęta przez element związku frazeologicznego – to zostaje zablokowana dla innych form leksemów. Na przykład, w jednostkach: *trafić w sedno*, *trafić w dziesiątkę*, *trafić w czyjś czyły punkt* itd. fraza PrNP(w+acc) jest zrealizowana przez komponent frazeologizmu, w związku z czym w zdaniu konstytuowanym przez analizowany komponent czasownikowy nie ma miejsca na grupę przyimkowo-nominalną *w+acc*. Co więcej, komponent ten nie otwiera nawet pozycji dla frazy biernikowej, która jest alternatywnie konotowana przez formy leksemu *TRAFIĆ* – pomimo że semantycznie byłoby to dopuszczalne, np.:

(36) *Na wczorajszym zebraniu Jan swoją wypowiedzią trafił w sedno problemów organizacji.*

**Na wczorajszym zebraniu Jan swoją wypowiedzią trafił problemy organizacji.*

(37) *Wczoraj Jan głupim żartem trafił w czyły punkt Marii.*

(38) **Wczoraj Jan głupim żartem trafił Marię w czyły punkt.*

4.2 Analizowane wyżej związki frazeologiczne bez większych trudności zostały przyporządkowane do schematu I, wystarczyła bowiem konstatacja, iż stojący w ich centrum komponent czasownikowy akomoduje frazę/frazy o określonej wartości kategorii przypadku: biernika ewentualnie narzędnika. Udowodnić to można chociażby za pomocą prostego testu substytucji, por. poprawne *trafić kulą w płot* i niepoprawne **trafić kulę/kuli w płot*. Do schematu II:

TRAFIĆ → NP(nom), AdvP, [Adv]

przyporządkujemy wstępnie związki frazeologiczne zawierające tylko komponent wyrażony grupą przyimkowo-nominalną i ewentualnie jeszcze mianownikową, por.:

h) *trafić po nitce do kłębka*

i) *trafić z deszczu pod rynnę*

j) *coś trafiło do szuflady*

k) *trafić pod właściwy adres*

l) *trafić pod strzechy*

- m) *trafić na ławę oskarżonych*¹⁶
- n) *trafić na afisz*
- o) *trafić na podatny grunt*
- p) *trafić na trop, ślad (czegoś, czyjś).*
- q) *trafić w dobre ręce*
- r) *coś trafia w próżnię*

Podobnie jak leksem TRAFIĆ komponent czasownikowy łączy się tu z grupami przyimkowo-rzeczownikowymi o różnych przyimkach, przy czym przyimki mają motywację semantyczną taką jak w konstrukcjach frazeologicznych. Na pozór do tego schematu należałoby zaliczyć również serię związków frazeologicznych zawierających grupę *do+gen*:

- s) *trafić do czyichś rąk,*
- t) *trafić do czyjejś kieszeni*
- u) *trafić do czyjegoś serca/rozumu/gustu,*
- v) *trafić do czyichś uczuć i myśli.*

Zweryfikujmy tę hipotezę na podstawie analizy następujących wypowiedzeń:

- (39) *Książka trafiła do rąk miłośnika fantasy.*
- (40) *Jan trafił jak zawsze w końcu trafił do kieszeni ojca.*
- (41) *Jan trafił do serca/rozumu/gustu Marii **wspaniałą literaturą.***
- (42) *Jan trafił do uczuć i myśli Marii **swoją poezją.***

Na podstawie wypowiedzeń (41)–(42), które wskazują, iż komponent TRAFIĆ akomoduje we frazeologizmach (u)–(n) narzędnik, zaklasyfikujemy je do schematu I, jednostki (s)–(t) – zgodnie z hipotezą – do schematu II.

5. Poza omówionymi wyżej związkami frazeologicznymi, w których konstytuujący je komponent czasownikowy zachowuje cechy bazowego leksemu czasownikowego, pozostają następujące jednostki:

- w) *coś trafia komuś do gustu/serca/rozumu/przekonania*
- x) *coś trafia komuś do smaku*
- y) *trafić dobrze/szczęśliwie/źle/nieszczęśliwie*
- z) *na chybił trafił*

Analiza składniowa nie pozwala na jednoznaczne przyporządkowanie ich do żadnego z dwóch wyżej wymienionych schematów. Kompo-

¹⁶ Dyskusyjne, dlaczego słowniki uważają tę jednostkę za związek frazeologiczny.

ment leksemowy *TRAFIĆ* wykazuje się w nich bowiem nowymi, nieodziedziczonymi po leksemie czasownikowym cechami gramatycznymi. W związkach frazeologicznych (w)–(x) akomoduje celownik, który nie należy do kategorii selektywnych leksemu *TRAFIĆ*. Można by tu zatem postulować istnienie nowego schematu dla komponentu czasownikowego, a mianowicie: *TRAFIĆ* → NP(nom), NP(dat), PrNP(do+gen), [AdvP].

Bardzo ciekawy pod względem składniowym jest frazeologizm *trafić dobrze/szczęśliwie/źle/nieszczęśliwie*. Komponent przejął tu po leksemie czasownikowym – oprócz frazy nominalnej mianownikowej – tylko niewymaganą frazę przysłówkową (w szczególności realizowaną przez grupę przymiotnikową o wartości *adv*¹⁷), frazę najluźniej związaną z konotowaną formą finitywną. Wypowiedzenie konstytuowane przez formę leksemu *TRAFIĆ* z wypełnionymi tylko tymi dwiema pozycjami jest oczywiście eliptyczne, niepełne jest również wypowiedzenie z komponentem *trafić* – jeśli nie zawiera dodatkowych fraz o określonym znaczeniu, natomiast nietypowość kryje się w tym, że pod względem formalnym realizację tych konotowanych przez komponent gramatyczny fraz mogą stanowić dowolne grupy, por.

(43) *Dziewczyzna trafiła dobrze, wychodząc za mąż.*

(44) *Dziewczyzna trafiła dobrze z tą swoją nową szefową.*

(45) *Dziewczyzna trafiła dobrze, ponieważ jej szefowa jest rozsądna itd.*

Ostatnia z analizowanych jednostek to związek frazeologiczny *na chybił trafił*, który powstał wbrew jednej z podstawowych reguł gramatycznych języka polskiego, mianowicie takiej, iż przyimki łączą się tylko z grupami nominalnymi. Formalnie należy go uznać za grupę czasownikową o nadrzędniku *trafił* z frazą przysłówkową realizowaną przez grupę przyimkowo-czasownikową *na chybił*. Chociaż jego nadrzędnik stanowi komponent równokształtny z formą finitywną, pełni on w wypowiedzeniu funkcję frazy przysłówkowej – skrajnie nietypową dla form finitywnych¹⁸.

¹⁷ Tradycyjnie: przysłówek odprzymiotnikowy.

¹⁸ Zapewne bliższa intuicji językowej jest inna interpretacja, a mianowicie taka, że *na chybił trafił* stanowi konstrukcję egzocentryczną zbudowaną z przyimka *na* i jednostki *chybił trafił*, którą skłonni jesteśmy traktować jako współrzędną (sugerujemy się tu znaczeniem i pełnią w zdaniu funkcją – widzimy podobieństwo do: *na wariata, na bezczelnego* itd.). Z formalnego punktu widzenia taką interpretację trudno jednak obronić, bowiem między elementami konstrukcji współrzędnej zawsze występuje jakiś element spajający: przecinek bądź spójnik.

6. Charakterystyka składniowa leksemu czasownikowego TRAFIĆ i frazeologicznego komponentu leksemowego TRAFIĆ, której celem było porównanie cech tych dwóch typów jednostek, prowadzi przede wszystkim do wniosku, iż tego rodzaju analizy są bardzo trudne do przeprowadzenia. Brak ostrej granicy między wystąpieniami frazeologicznymi a niefrazeologicznymi, a dokładniej – istnienie sfery zjawisk pośrednich, powoduje szereg trudności już na wstępie: w przypisaniu leksemowi czasownikowemu wymagań składniowych. Niemniej jednak można pokusić się o częściowe wnioski. Na podstawie analizy związków frazeologicznych z komponentem czasownikowym TRAFIĆ i zawierających je wypowiedzi można stwierdzić, iż wymagania składniowe omawianego komponentu czasownikowego są w wielu konstrukcjach analogiczne do wymagań form leksemu TRAFIĆ. Nie można tu mówić o pełnej odpowiedniości, ponieważ pewne ograniczenia narzuca specyfika związku frazeologicznego. Na przykład jeśli leksem czasownikowy ma wymaganie alternatywne, to komponent musi „wybrać” jedną z możliwości, gdy dotyczy to członu stałego frazeologizmu.

Jeśli chodzi o składnię zewnętrzną, to choć frazeologizmy uznaje się za jednostki języka o swoistych cechach nie tylko semantycznych, ale i składniowych, wchodzących w zależności z innymi elementami zdania jako całość – w większości badanych tu kontekstów wymagania w stosunku do form podrzędnych względem frazy finitywnej narzuca komponent czasownikowy, a nie związek frazeologiczny. Najczęściej „przejmuje” on wymagania po leksemie czasownikowym, ale w kilku analizowanych frazeologizmach różnią się one wyraźnie od wymagań czasownika. To bardzo ciekawe zjawisko. Co jest jego przyczyną, czy można znaleźć jakieś reguły nim rządzące – odpowiedź na te pytania będzie celem dalszych analiz.

LITERATURA

- Andrejewicz U., 2004, *Pojęcie frazy i grupy w formalnym opisie składniowym*, Białostockie Archiwum Językowe, Białystok, s. 7–14.
- Andrejewicz U., 2006, *Uwagi metodologiczne i terminologiczne na marginesie dystrybucyjnego opisu leksemów czasownikowych stanowiących komponent frazeologizmów polskich*, w: *Wokół polszczyzny dawnej i obecnej*. Materiały pokonferencyjne, Białystok, s. 7–17.
- Gębka-Wolak M., 2011, *Pozycje składniowe frazy bezokolicznikowej we współczesnym zdaniu polskim*, Toruń.
- ISJP, 2000, *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. I–II, Warszawa.

- Lewicki A. M., 2003, *Studia z teorii frazeologii*, Łask, s. 10–152.
- Moroz A., 2010, *Parenteza ze składnikiem czasownikowym we współczesnym języku polskim*, Toruń.
- Saloni Z., Świdziński M., 1998, *Składnia współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- SFWP, 2002, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, red. St. Bąba, J. Liberek, Warszawa.
- SJP, 1978–1981, *Słownik języka polskiego*, t. I–III, red. M. Szymczak, Warszawa.
- Świdziński M., 1996, *Własności składniowe wypowiedników polskich*, Warszawa.
- Świdziński M., 1999, *O ograniczeniach aparatu pojęciowego schematów zdaniowych*, w: *Studia lingwistyczne ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie Jego urodzin*, red. W. Banyś, L. Bednarczuk, S. Karolak, Katowice, s. 187–197.
- USJP, 2003, *Uniwersalny słownika języka polskiego*, t. I–IV, red. S. Dubisz, Warszawa.
- Wiśniewski M., 2005, *Dystrybucyjne właściwości odprzymiotnikowych nazw cech we współczesnej polszczyźnie*, Toruń.
- Lewicki A. M., Pajdzińska A., 2001, *Współczesny język polski, Frazeologia*, Lublin, s. 315–333.

THE UNIT TRAFIĆ IN SYNTAX AND PHRASEOLOGY – THE ANALYSIS OF SELECTED SYNTACTICAL PROPERTIES

Summary

The aim of this article is to provide a syntactical characterization of the unit *trafić* in the Polish language. I assume the existence of two units in the system: a verbal lexeme TRAFIĆ and a verbal component TRAFIĆ, which constitute collocations. A subject of the distributional analysis are two kinds of utterances, that is to say those containing collocations with the component *trafić* as well as those constituted by finite forms of the lexeme TRAFIĆ. The result of this comparative analysis reveals their common and distinct properties.